

FARABİ'NİN SİYASET FELSEFESİNDE TÜRK DEVLET ANLAYIŞININ İZLERİ

Ahmet Kamil Cihan
Doç. Dr., Erciyes Ü. İlahiyat F.
akcihan@erciyes.edu.tr

Fârâbî'nin siyaset felsefesine dair yapılan çalışmalarda, çoğu kez eski Yunan kültürüne, az da olsa İslam kültürüne atıfta bulunulur. Oysa, Fârâbî'nin siyaset felsefesi ile eski Türk devlet anlayışı arasında bir çok benzerlik vardır. Bunu tesadüf ile değil tevarüs ile açıklamak uygun olur. Dolayısıyla onun siyaset felsefesinin şekillenmesinde Türk devlet anlayışına da dayanma ihtiyacı var görünmektedir.

Giriş

İyi yaşamının, erdemin ve adaletin ne olduğu, nasıl iyi bir yurttaş olunacağı, insanı yetkinliğe ulaştıracak yönetim biçimi ve benzeri konular, hemen her toplumda cevabı aranan ortak sorunlar olmuştur. Sözcüleri, Sokrat (469-399) daha çok, ahlakla ilgili sorulara cevap ararken, Platon (427-347) devlet yönetimini de incelemiş, Aristo (384-322) ile birlikte ahlak ve siyaset, pratik felsefenin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Aristo sonrası dönemde, bir çok nedene bağlı olarak devlet, kendisine bağlanacak değer olmaktan çıkmış ve dayanılacak tek dayanak olarak birey kendi başına kalmıştı. Bu yüzden felsefenin ana sorunu daha çok "yaşayış bilgeliği" veya bilgece bir yaşama üzerinde toplanmıştı¹. Öyle anlaşılıyor ki, bu dönemde devlet ve yönetimle ilgili konular, ahlaki veya dini açıdan ele alınıyor ve uzantı bir sorun olarak görülüyordu. Sözcüleri değişik dönemleriyle Stoa ile Epiküros (341-270), yönetimle ilgili konulara ahlak açısından yaklaşırken, Augustinus (354-430), Hıristiyanlık açısından yaklaşmıştır. Kanaatimizce, devlet ve ilgili konuları, ilk çağdaki anlamıyla, yeniden felsefenin ana sorunlarından biri olarak asli yerine koyma teşebbüsü Fârâbî (870-950) tarafından yapılmış görünmektedir. Siyaset felsefesiyle ilgilenen araştırmacıların, Fârâbî'nin görüşlerine ve kaynaklarına önem vermeleri, biraz da bundan ileri geliyor olsa gerektir. Çoğu araştırmacılar, Fârâbî'nin kaynaklarını belirleme noktasında, onun eski Yunan felsefesine çok şey borçlu olduğunu, Müslüman olmasından dolayı İslam kültürünün de bunda payı olduğunu belirtmekle birlikte, Fârâbî'nin kaynağı olarak Türk kültürünü neredeyse yok saymakta-

1 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1985, Remzi Kitapevi, 92.

dirlar². Türk kültürü ile Fârâbî arasındaki ilişkiyi ortaya koyan kimi çalışmalar³ olmakla birlikte, siyaset konusunda bir boşluğun olduğu da ortadadır⁴. Özellikle Destanlarda ve Orhon Yazıtlarında ifadesini bulan Türk Devlet anlayışı ile Fârâbî'nin siyaset felsefesi karşılaştırmalı olarak incelenirse, büyük benzerliklere rastlanır. Bu benzerliği, tesadüf ile değil de tevarüs ile açıklamanın uygun olacağını düşünüyoruz. Zira, Fârâbî'nin doğduğu yer, aldığı aile eğitimi, mensubu bulunduğu kültür çevresi, temel konulara yaklaşımı ve kullandığı kimi kavramlar dikkate alındığında, Türk devlet düşüncesinin Fârâbî'nin siyaset anlayışını etkilemiş olma ihtimalinin yüksek olduğu tahmin edilebilir. Zira, insan kültürün yapıcısı olduğu gibi aynı zamanda onun taşıyıcısıdır da. Bir başka deyişle, kültür, insanın ürünü olduğu gibi, insan da kültürün bir ürünüdür⁵. Dolayısıyla, Fârâbî'nin, ailesinden ve çevresinden miras olarak aldığı Türk kültürünü, bir kaynak olarak görmesini ve onu değerlendirmesini, toplumsal hayatın bir sonucu olarak görmek mümkündür.

Tarihi kaynaklardan öğrendiğimize göre, Fârâbî'nin babası komutan olup, soy kütüğü şöyle sıralanır: Muhammed bin Muhammed bin Tarhan bin Uzluğ Ebü Nasr el-Fârâbî⁶. Kendisinin ve babasının adı Muhammed veya Mehmet, dedesi Tarhan, büyük dedesi Uzluğ, doğduğu yer Fârâb, künyesi ise Ebü Nasr. "Tarhan", dedesinin adı olabileceği gibi unvanı da olabilir. Hatta unvan olması daha güçlü bir ihtimaldir. Zira Tarhan dede ile komutan baba arasında, toplumsal konum itibarıyla bir yakınlık vardır⁷. Unvan olması durumunda şu bilgileri kaydetmemiz gerekir: Ziya Gökalp'e göre, eski Türk toplumunda "tarhan" unvanı, büyük işler gören kişilere verilir. Tarhan'a bir mâlikâne verilir ve içindekiler, vergiden ve askerlikten muaf tutulur. Tar-

2 Bk. Erwin Rosenthal, *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, Çev. Ali Çaksu, İstanbul 1996, İz yayıncılık 179, 182, 185, 192; Huriye Tefvik Mucahid, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995, İz yayıncılık, 69, 71, 78, 119; Bayraktar Bayraktı, *Fârâbî'de Devlet Felsefesi*, İstanbul 1983, 9-10, 66-67; Roger Arnaldez, "Fârâbî'nin Erdemli Şehri", Çev. Kenan Gürsoy, Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri içinde, Ankara 1990, 119, 120, 121, 123; R. Walzer, *İdeal Devlet (el-Medinetü'l-Fâdıla) Açıklamalı Çeviri*, Çeviren: Ahmet Arslan, Ankara 1997, Vadi yayınları 15-19. Bölümlerin yorumu, 238. Esasen Walzer, bir çok yerde Fârâbî'ye ait görüşlerin Yunan kaynaklarını göstermeye çalışır.

3 Sayısı az da olsa kimi araştırmacılar, bu boyuta belli konularda katkıda bulunmaya çalışmaktadır. Örnek olarak bk. Fahrettin Olguner, *Fârâbî*, İzmir 1993, 9-31; Mübahat Türker Küyel, "Kut, Fârâbî ve İbn Sina'daki el-Akl el-Faal için Bir Temel Oluşturabilir mi?", İbn Sina (Doğumunun 1000 yılı Armağanı) içinde, Ankara 1984, Türk Tarih Kurumu, 489-590; M Türker-Küyel, "Kutadgu Bilig ve Fârâbî", Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri içinde, Ankara 1990, 119-230; Emel Esin, "Fârâbî'nin Vatanında İki Kültür Merkezi Kengü Tarban ve Sayram", Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri içinde, Ankara 1990, 35-42; Emel Esin, "Fârâbî'yi Yetiştiren Kengeres Kültürü", İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, VI/3-4, (1. 1976).

4 Bu konuda Prof. Dr. Nihat Keklik tarafından yaptırılan yüksek lisans çalışması belirtilmelidir: Kazım Yıldırım, *Türklerde ve Fârâbî'de Devlet*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.

5 Peter Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çeviren: Ali Coşkun, İstanbul 1993, İnsan Yayınları, 29.

6 Bk. Vezir Cemladdin Kifti, *Ahbaru'l-Ulema*, Mısır 1326, 182; Ş. Şehrezuri, *Nüzhetu'l-Ervah*, Neşir: A. Şuveyreb, 299. Şehrezuri, onun Türk kıyafeti ile dolıştığını da kaydeder. Bk. Şehrezuri, 300.

7 Ayrıca bk. Olguner, 9-11.

han, büyük olmaması şartıyla, dokuz suça kadar ceza görmez ve kağanın sarayına izinsiz girebilir. Bu imtiyazları, dokuzuncu göbek evlatlarına kadar intikal eder. Tarhanlık, asil olmayanlara, kağan tarafından verilen bir tevcihtir⁸. Eski Türk Devletlerindeki idari ve askerî terimler hakkındaki bir çalışmada, "tarkan/tarhan" unvanı, çeşitli devrelerde farklı Türk topluluklarında, sözgelisi Göktürklerde "yüksek asalet derecesi", Uygurlarda "vekil, nâzır", IX. asırda yaşamış İbn Hurdadbih'e göre, "hükümdardan sonra ikinci kişinin unvanı" X. asır Oğuzlarında "başkumandandan sonra gelen makam sahibinin unvanı", Kaşgarlı'da "bey", Hazarlarda "hükümdar", "demirciliği meslek edinmiş asil ve imtiyazlı kişi" anlamlarında kullanılır. Bu unvan, kağan ailesine mensup olmayanlara verilir⁹. Yine, "Ebu Nasr" şeklinde belirlenen künyenin, zafer ve fetih sahibi komutanlara unvan olarak verilmesini dikkate alırsak, Ziya Gökalp'ın Tarhan hakkındaki açıklamasına yaklaşmış oluruz. Bütün bunlarla şu hususa dikkat çekmek istiyoruz: Tarhan unvanına sahip bir dedenin torunu ve askerî ve/ya idari işleri birlikte yürüten bir babanın oğlu olarak Fârâbi, yönetim tecrübesine sahip bir aile içinde yetişmiştir. Elbette alacağı ilk terbiye, idari yönü belirgin olan bir ata ocağıdır. Çocukluğunu ve gençliğini, Türkistan/Fârâb'daki emsalleri ile geçirmiş olduğunu düşünürsek¹⁰, onun zihnine Türk kültürünün kazılmış olması ve bunu kaynak olarak değerlendirmeye almış olması doğal görünmektedir.

A. Ana Çizgileriyle Fârâbi'nin Siyaset Felsefesi

Fârâbi, *Kitabu Arai Ehli'l-Medineti'l-Fadla* adlı eserinde insanın toplum halinde yaşamasının sebeplerini inceleyerek siyaset felsefesine giriş yapar. Ona göre insan, varlığını devam ettirmede (*kivâm*) ve yetkinliklerinin en üstününe ulaşmada, başka insanların yardımıyla gerçekleşecek bir çok şeye muhtaçtır. Her insanın durumu böyle olduğundan, her bir insan doğal fitratları için oluşturulmuş olan yetkinliğe birbirlerine yardım eden bir çok topluluğun (*el-cemâa*) bir araya gelmesiyle ulaşır. Meydana gelen bu toplum (*el-ictimâ'*), ya tam olur (*kâmile*) ya da olmaz. Tam toplum, büyük, orta ve küçük sınıflardan oluşur. Büyük toplum, dünyanın bayındır (*el-mâ'mûr*) yerlerindeki topluluğun bir araya gelmesiyle; orta toplum, dünyanın bayındır yerindeki bir ulusun (*el-ümme*) bir araya gelmesiyle; küçük toplum, ulusun oturduğu yerin bir bölgesindeki şehir (*el-medîne*) halkının bir araya gelmesiyle oluşur. Tam-olmayan toplum ise, köy halkı, mahalle halkı, sokaktaki topluluk ve evdeki topluluktur¹¹.

8 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Hazırlayan: Fikret Şahoğlu, İstanbul 1974, II, 273.

9 Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, 40-47

10 Olguner, 10.

11 Fârâbi, *Kitabu Ârâi Ehli'l-Medineti'l-Fadla*, Neşir: A. Nasri Nadir, Beyrut 1985, 5. Baskı, 117-118. İleriki atflarda bu eser, Ara olarak gösterilecektir; Fârâbi, *Kitabu's-Siyaseti'l-Medeniyye*, Neşir: F. M. Neccar, Beyrut 1993, 2. Baskı, 70. İleriki atflarda siyase olarak gösterilecektir. Fârâbi, Siyase'de toplumların farklı oluş nedenlerini de açıklar.

Fârâbî, toplum sınıfları içinde, en yüksek iyilik ve en üstün yetkinliğe ilk olarak şehirde ulaşılabileceğini düşündüğünden, incelemesini şehir üzerinde yoğunlaştırır. İnsanlar, iyi olsun kötü olsun, amaçlarına irade ve ihtiyar ile ulaştıkları için, onların kimisini elde etmede şehrin sağladığı yardımlaşma imkanını kullanırlar. Bir başka deyişle, aynı amaç için bir kısım insanlar bir araya gelir ve onu elde etmede birbirlerine yardım ederler. "*Kalkış noktası ne olursa olsun, belli gayelere sahip insanların, ortak noktaları kolayca bulup birleşerek belli bir cemiyet oluşturmaları tabii ve hatta zaruri olmaktadır. Çeşitli gayelere göre de farklı toplulukların oluşacağı beklenen bir sonuç olmalıdır*"¹². Bu yüzden, toplumlar bir araya geliş amacına göre sınıflara ayrılır. Bir araya gelmelerinin amacı, gerçek anlamda mutluluğu kazandıracak konularda yardımlaşma esasına dayanan şehir, erdemli (*el-fâdil*) şehir; mutluluğu kazanmada birbirine yardımcı olan toplum, erdemli toplum; bütün şehirleri mutluluğun kazanılmasında birbirine yardımcı olan ulus, erdemli ulus; dünyanın bayındır yerlerindeki uluslar, mutluluğa ulaşmada birbirlerine yardımcı olduğu zaman erdemli bayındır dünya haline gelir¹³. Fakat Fârâbî, araştırmasını sadece erdemli şehirle sınırlı tutmaz. O, diğer şehirleri de inceler, amaçlarına ve sahip oldukları niteliğe göre onlara, bilgisiz (*el-câhile*), bozuk (*el-fâsık*), karakteri değişmiş (*el-mübeddele*) veya erdemli yoldan çıkmış (*ed-dâlle*) şehir adını verir. Bunlar, erdemsiz şehir türleri olarak da adlandırılabilir.

Fârâbî nazarında, erdemli şehir halkının bildiği ve yaptığı ortak şeyler olduğu gibi, her bir derece sahiplerine ve herkese özgü bilgi ve davranışlar da vardır. Mutluluk dairesinde olmak, bu ikisiyle mümkün olur¹⁴. Erdemli şehir halkının bilmesi gereken ortak şeyler, ya oldukları gibi veya temsili yolla bilinebilen konulardır. Bilgeler, onları kanıtlama (*el-burhan*) yoluyla ve kendi gözleriyle; onların altında bulunanlar ise, bilgelere tâbi olarak onları oldukları gibi; geriye kalanlar ise temsili yolla bilirler¹⁵. Diğer şehir türleri ise sözgelisi "*bilgisiz*" veya "*yoldan çıkmış*" şehirler, "*töreleri (el-mille)*"¹⁶ eski ve yanlış görüşler üzerine dayandığı vakit meydana gelir"¹⁷. Esasında şehir türlerini birbirinden ayırt eden ölçüt, ulaşmak için belirledikleri amaçlardır. Her bir şehrin yöneticisi, amaç olarak gördükleri şeye ulaşmak için, bir takım görüş ve davranışlar takdir edecektir ki bu, Fârâbî'nin töre (*el-mille*) adını verdiği şeydir. Şu halde, Fârâbî'ye göre, erdemli şehir ile buna zıt olan şehirlerin oluşumu, birbirine bağlı olarak amaca, ona ulaşmak için oluşan töreye ve onu belir-

12 Olguner, 107.

13 Fârâbî, *Ara*, 118; krş, *Siyase*, 80.

14 Fârâbî, *Ara*, 134

15 Fârâbî, *Ara* 146-147.

16 Prof. Dr. Hasan Şahin, Fârâbî'nin "el-mille" terimini, içerik benzerliğine dikkat çekerek Türkçe'mizdeki "töre" kavramını önermektedir. bk. Hasan Şahin, *Çevirenin Önsözü*, Farabi, *Törelere İçyüzü* içinde, Kayseri 1997, 4-5. Biz de ona katılıyoruz ve ileride gelecek olan "Töre Anlayışı" bakımından Türk Düşüncesi ve Fârâbî" başlığında belirttiğimiz hususlara da dayanarak töre sözcüğünü kullanıyoruz.

17 Fârâbî, *Ara*, 151.

leyen yöneticiye bağlı görünmektedir. Bu noktada "töre hangi şartlar altında meydana gelir? Onu ilkin kim, niçin ve nasıl yapar? Töre oluştuktan sonra değişir mi değişmez mi? Değişirse neler değişir ve şartları nelerdir?" sorularına cevap aramak uygun olur.

Fârâbî için töre, ilk başkan (*er-reisu'l-evvel*) tarafından topluluk için resmi hale getirilen (*resm*), takdir edilmiş ve şartlarla kayıtlanmış davranışlar (*el-ef'âl*) ve görüşlerdir (*el-ârâ*). İlk başkan, toplumun töreye uymasıyla, onlar için öngördüğü bir amaca ulaşmak ister. Toplum, boy (*el-aşîre*) olabileceği gibi, uluslardan meydana gelen bir toplum da olabilir. İlk başkan erdemli ise, başkanlığı gerçek anlamda erdemli başkanlık olur; gerçekleştirmiş olduğu şeylerle, toplumu için en yüksek mutluluğu aramış olur; bu töre de erdemli töre olur. Şayet, ilk başkan, bilgisiz ise, gerçekleştirdiği şeylerle, zenginlik, haz, övülme, egemenlik gibi, gerçekte iyilik olmayan bir amacı aramış olur¹⁸. Törenin belirleniş şekline gelince; töre, ya tamamen takdir edilmiş olarak ilk başkana vahyolunur ya da vahiy ve vahyedenden alınan güçle (*el-kuvve*) başkan onları bizzat takdir eder¹⁹. Vahyeden, Ruhu'l-Emin veya aynı anlama gelmek üzere Faal Akıl'dır²⁰. O, özü itibarıyla akıl ve ma'kûl olan, varlığında maddeye ihtiyaç duymayan soyut cevherlerin sonuncusudur²¹. Faal Akıl'ın insanla ilişkisi, onu koruması (*inâye*) ve yetkinliğin zirvesine, en yüksek mutluluğa ulaşmasında ona yardım etmesidir²². Fârâbî'ye göre, insan aklı, başlangıçta kuvve halinde olduğu için, onu fiil haline çıkartacak ve kendisi de fiil halinde akıl olan bir başka varlığa gerek vardır. İşte insan aklını, kuvve halinden fiil haline çıkartan sebep, Faal Akıl'dır²³. Dolayısıyla, ilk başkan, düşünme fiili esnasında Faal Akıl ile ilişki kurmakta, görüş ve davranışları belirleme hususunda ondan aldığı vahiy veya güçle bu işi yapmaktadır. İlk başkan, mutlak anlamda ele alınırsa, ilim ve marifeti bilfiil tahsil etmiş biri olup, yapması gereken tekilleri iyice kavrama gücüne; başkalarını, öğrettiği şeye yönetme kudretine; herkesi layık olduğu sahada istihdam etme kuvvetine; mutluluğa yöneltecek eylemleri takdir etme ve belirleme yetisine sahiptir. Bütün bunlar, Faal Akıl ile ilişki kurulduğu vakit olur. Bu dereceye, önce edilgin (*el-munfe'il*) aklın, sonra da kazanılmış (*el-müstefâd*) aklın meydana gelmesiyle ulaşılır. Kazanılmış aklın meydana gelmesiyle, Faal Akıl ile ilişki kurulmuş olur²⁴. Diğer taraftan, ilk başkan, çeşitli nedenlerden ötürü, her konuda belirleme yapmadan ölebilir. Onun ardından gelen başkan, her durumda ona denk ise, belirlenmeyen konuları belirleyebilir, hatta öncekinin belirlediği veya gerçekleştirdiği bazı şeyleri, hatalı

18 Fârâbî, *Kitabu'l-Mille ve Nusûsun Uhrâ*, Neşir: Muhsin Mehdi, Beyrut 1991, 43-44. İleriki atıflarda bu eser, Mille olarak gösterilecektir.

19 Fârâbî, *Mille*, 44.

20 Fârâbî, *Mille*, 64.

21 Fârâbî, *Ara*, 62.

22 Fârâbî, *Siyase*, 32.

23 Fârâbî, *Ara*, 100-101.

24 Fârâbî, *Siyase*, 79.

olduğu için değil, kendi zamanı için daha iyi (*aslah*) gördüğü başka bir şeyle değiştirebilir. Bu, her durumda birinciye denk olan üçüncü, dördüncü, ... başkan için geçerlidir. Şayet, ilk başkandan sonra gelenler, her durumda ona denk değil ise, bu takdirde, belirlenmeyen konular ilk başkanın belirlediği ve gerçekleştirdiği konulara bakılarak belirlenir²⁵. Fârâbî'ye göre, ikisi de erdemli başkanlıktır (*er-riâse*)²⁶.

Kanaatimizce, Fârâbî, topluluk halinde yaşamayı bir çeşit ihtiyaç ve zaruret olarak görmektedir. İnsanın iyilik, yetkinlik ve yetenek bakımından gelişmesi de buna bağlanmaktadır. Topluluk hayatı ile birlikte, yönetim konusu gündeme gelmekte ve bu noktada, yönetimde bulunan kişi, topluluk için bazı belirleme ve uygulamada bulunmaktadır. Her belirlemenin ve uygulamanın da bir ilkesi vardır. İlkesi ve amacı gerçek mutluluk olan belirleme ve uygulama, erdemli töre; yönetimin adı erdemli şehir, yönetenin adı erdemli başkan, yönetilen toplum erdemli toplumdur. Görüldüğü gibi, Fârâbî'nin bu düşüncesinde, yönetimin ve törenin erdemli oluşu, başkana bağlı görünmektedir. Şayet başkanın amacı, gerçekte mutluluk olmadığı halde mutluluk sanılan bir şey ise, onun başkanlığı ve töresi, gerçekleştirmek istediği amaca göre nitelenir ve bu amacın adıyla anılır²⁷.

Fârâbî'nin siyâset felsefesinin ana öğelerini, "toplum", "başkan" ve başkanın toplumu için belirlediği "töre" ile sınırlandırıp, onları da Türk devlet anlayışı ile karşılaştırmalı olarak ortaya koymaya çalışalım.

B. Toplum Anlayışı Bakımından Türk Düşüncesi ve Fârâbî

Eski Türk düşüncesinde, Fârâbî'nin toplum sınıflamasına temel teşkil eden kimi terim ve tasavvurları için alt yapı niteliğinde olan unsurlar bulmak mümkündür. Sözgelisi, Ziya Gökalp, eski Türklerdeki toplumsal sınıfları küçükten büyüğe doğru "soy, sop, boy, (kabile), uz (aşiret), il" şeklinde sıralar. İller de kendi içinde dört sınıftır: Küçük il, dört uzdan oluşur; orta il, iki ilden oluşur; büyük il, iki orta ilden oluşur; en büyük il, iki büyük ilden oluşur. Uz başkanına tudun; il başkanına yabgu, ikisinin bağlı olduğu üst başkana kağan; kağanın bağlı olduğu başkana ilhan denir²⁸. Bu bilgileri değerlendiren Nihat Nirun, bu anlayışı, birbiri içine konulan kutulara benzetirken,²⁹ Sadri Maksudi Arsal, eski Türklerdeki toplumsal örgütlenme biçimini küçükten büyüğe doğru soy, oymak ve ok= oymaklar birliği şeklinde sıralar³⁰.

25 Fârâbî, *Mille*, 48-50.

26 Fârâbî, *Mille*, 56.

27 Fârâbî, *Mille*, 43 vd.; 53-54.

28 Gökalp, *II*, 164-166, 182, 204 vd.

29 Nihat Nirun, *Sistematik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp*, Ankara 1999, Kültür bakanlığı, 76.

30 Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Ankara 1986, V yayınları, 2. baskı, 40-41. Bu bilgileri aktaran Hassan, Gökalp ile Arsal'ın görüşlerini, kullanılan sözcüklerin dönem içinde farklı şekillerde bulunduğundan hareketle doğru bulmaz. Fakat bu görüşlerin, belli dönemler için geçerli olabileceğini kaydeder. Bk. Hassan, 42, Dipnot 29.

Abdulkadir Donuk'un "ok", "boy", "bodun" ve "il" terimleri ile ilgili açıklamalarından, siyasal örgütlenme şekli olarak küçükten büyüğe doğru "Aile-soy (uruk)-boy-bodun (boylar birliği)-il" sıralaması ortaya çıkmaktadır³¹. Amacımız, eski Türklerdeki toplumsal yapılanma biçiminin son şekli üzerinde durmak değil; Fârâbî'deki toplum anlayışına zemin olabilecek bir ilk örneğin (prototip), Türk düşüncesinde daima mevcut olduğunu ortaya koymaktır. Fârâbî'deki tam toplum-eksik toplum (*el-İctimâatu'l-Kâmile*, *el-İctimâatu Gayru'l-Kâmile*) anlayışı³², "illig bodun" ve "ilsiz bodun" şeklinde³³ Türk düşüncesine geri götürülebilir. Bu takdirde, illig bodun, nihâi anlamda, devlet ve hukuk sahibi toplumu ifade eder ki, bu, insanın iyilik ve yetkinliğini mümkün kılan en üst örgütlenme ve yapılanma biçimidir. İlsiz bodun ise henüz kendi devlet ve hukukunu oluşturmamış veya kaybetmiş toplumu ifade eder ki, bu da insanın iyilik ve yetkinliğini azaltan bir durumu gösterir.

Fârâbî'deki tam toplum anlayışı, büyük, orta ve küçük olmak üzere üç çeşittir³⁴. Tam-olmayan toplum ise, köy halkı, mahalle halkı, sokak topluluğu ve ev topluluğudur³⁵. Fârâbî'nin, "aile-sokak-mahalle-köy-şehir-ulus-dünya" şeklindeki toplum sıralaması, Gökalp'in sıralaması gibi, hem birbiri içine giren kutucuklara benzemekte, hem de Donuk'un yapmış olduğu "aile-soy-boy-bodun-il" sıralamasının gelişmiş şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda bu, Fârâbî'nin mevcut bilgileri geliştirip ilerlettiğine dair bir örnek olarak da görülebilir.

Diğer taraftan, eski Türklerdeki "il" sözcüğünü, Fârâbî'nin eserlerinde geçen "el-Medine" sözcüğü ile içerik bakımından karşılaştırmak uygun olur. Sözgelisi, Orhon yazıtlarında geçen "İl" sözcüğü, siyasal olarak örgütlenmiş, bağımsız devleti ifade eder. Yazıtlarda bu, "*Türk avam tabakası şöyle dermiş: devlet sahibi (illig) bir halk idim, devletim (ilim) şimdi nerede. Kimin için ülkeler fethediyorum?*" şeklinde geçer³⁶. Kaşgarlı'nın tespitine göre "İl", sırasıyla "vilayet, boşluk/aralık, at, barış veya kötü" anlamlarında kullanılır. İki bey arasındaki barış hali, "il olmak" diye ifade edilir. Bazen de "bey ili" örneğinde olduğu gibi, bu sözcükle vilayet/kent kast edilir³⁷. Anlaşılacağı üzere il sözcüğü, toplumsal ve siyasal bir zeminde kullanıldığında, barış içindeki toplumsal birlik veya en küçük devlet biçimini göstermektedir. İl kelimesinin devlet anlamını almasında, bir çeşit "zorunlu toplumsal barış" anlamını

31 Donuk, 70-71, 73

32 Bk. Fârâbî, *Ara*, 117.

33 bk. Kültigin yazıtı, Doğu 9. Orhon yazıtlarıyla ilgili olarak atıfta bulunulan eser: Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.

34 Bugünkü Kazak toplumunda, "ulu cüz", "orta cüz" ve "kiçik cüz" şeklinde üç basamaklı toplum anlayışı mevcuttur.

35 Fârâbî, *Ara*, 117-118; *Siyâse*, 70. Fârâbî, *Siyâse*'de toplumların farklı oluş nedenlerini de açıklar

36 "Türük kara kamag bodun ança timiş illig bodun ertim ilim amti kanı kemke ilig kazganur men tir ermiş", Kül Tigin anıtı, Doğu yüzü 9.

37 Kaşgarlı, *Divan*, I, 48-49.

bulmak daima mümkündür³⁸. Öbür taraftan, Fârâbî, "el-medîne" sözcüğü ile şehir veya site anlamını kast etmiş olabileceği gibi, "rejim, devlet, hükümet, yönetim"i de kast etmiş olabilir³⁹. Fârâbî'nin, eserini yazarken "el-medîne" sözcüğünü tercih edişinde, eski Türklerdeki "İ" kavramını gözden uzak tutmamak gerekir, diye düşünüyoruz. Zira Fârâbî'nin eserlerinde kullandığı "el-medine" terimi, Türkçe'deki "il" teriminin Arapça'daki karşılığı olduğu gibi, "siyasi içeriği" itibariyle de birbiriyle örtüşüyor görünmektedir.

Fârâbî'deki "erdemli mamur dünya", bir başka deyişle "evrensel toplum ve evrensel dünya devleti" anlayışı ile Türk devlet anlayışındaki "bütün dünyayı yönetme düşüncesi" arasında büyük benzerlik vardır. Türk devlet anlayışının, bu yönüyle de Fârâbî'ye kaynak olma ihtimali vardır. Araştırmacılar, Fârâbî'nin evrensel toplum ve evrensel devlet sonucuna ulaşmasını, bazen Stoa felsefesine, bazen de İslam dininin evrenselliğine bağlamaktadırlar⁴⁰. Kanaatimizce, Türklerdeki "cihan hakimiyeti mefkuresi" şeklinde ifadesini bulan dünyayı yönetme düşüncesi, Fârâbî'nin kaynakları arasına ilave edilmelidir. Zira, "bir dünya devleti kurma ideali, her çağda Türk devlet fikrinin temelini oluşturmuş"⁴¹ olduğu gibi, Kağan da "yeryüzünün hükümdarı" olarak düşünülmüştür⁴². Destanlara yansımış bir örnek olarak Oğuz Kağan'ın seferlerini, "dünya hükümdarı (Ajun begi) kabul edilen Alp Er Tunga'yı"⁴³; tarihe geçmiş bir örnek olarak Mete (Moa-tun İ.Ö. 174) ile oğlunun seferlerini; Attila'nın ilâhî menş'e'den geldiğine ve dünyanın kendine ait olduğuna inanmasını⁴⁴; I. ve II. Göktürk Devletinin yayılışını hatırlamak, bu hususta yeterli olur kanaatindeyiz⁴⁵. Oğuz nâmeye göre, ilk cihan hakimiyeti Oğuz kağan tarafından kurulmuştur. Destan, Oğuz Han'ın, Çin, Hindistan, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu (Rum), Rus ve hatta Frenk ülkelerini fethettiğini anlatırken Kun (Hun), Göktürk ve Selçuk devirlerini kapsamına almakta ve hatta destanın sonraki parçaları Osmanlılara kadar uzanmaktadır⁴⁶. Yine, Oğuz destanında "gök ise bayrağımız olsun" denmektedir. Demek ki, "Gök kubbesinin altını, tek bir Türk devleti gibi görme düşüncesi, Türklerde çok eski ve köklüdür"⁴⁷. Bahaaddin Ögel'e göre, Hun

38 Hassan, 45.

39 Ahmet Arslan, A. Bedevî'ye dayanarak "devlet" anlamını tercih eder. Bk. "Çevirenin Takdimi: Fârâbî Hakkında", Fârâbî, İdeal Devlet içinde, 22-23, Walzer, 244-245.

40 Bayraklı, 10-11, 67 ve orada gösterilen kaynaklar. M. Ali Ayni, daha ılımlı bir ifadeyle, evrensel devlet fikrinin Roma, Papalık ve İslam'da görüldüğünü belirtir ve siyasi tekamül ile ileride vukuunu muhtemel bulur. Bk. M. Ali Ayni, *Muallim-i Sâni Fârâbî*, İstanbul 1333, 38.

41 Bahaedin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, 4; Aynı yazar, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, 5 vd.

42 Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-nameleri*, İstanbul 2001, MEB, Tarih Serisi, 86.

43 Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1969, I, 81.

44 Turan, 84.

45 Ögel, 67.

46 Turan, I, 75.

47 Ögel, 4.

kağanlarının kullandığı unvanlar dikkate alınırca, "Türklerin bütün cihanı içine alan (üniversal) devlet düşüncesi, kendini burada da gösterir"⁴⁸. Orhon yazıtlarındaki "üstte mavi gök altında da yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine de atalarım dedelerim Bumin Kağan ve İstemi Kağan (hükümdar olarak) oturmuş"⁴⁹ ifadesi, dünyayı yönetme düşüncesinin en belirgin göstergesidir. Bilge Kağan'a göre, insan oğulları için yönetici bir zümre gerekir; işte onlara hakim olması gereken zümre, ataları olan Bumin ile İstemi'dir. Ona göre, Türk ulusu, yönetilmek için değil, yönetmek için vardır⁵⁰. Dünya devleti anlayışıyla ilgili olarak Z. Gökalp'in "il" hakkındaki şu açıklamaları da kayda değerdir: Türklerin yaşadığı topraklarda il (barışı ve devleti) tutmak önemli olduğu gibi, komşu topraklarda da il tutmak önemlidir; birincisi için iç-il; ikincisi için de dış-il terimleri kullanılır⁵¹.

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, dünya devleti haline gelme ve oralarda barış ve hukuku hakim kılma, dolayısıyla erdemli bir dünya devleti kurma düşüncesi çok eskiden beri Türklerde varolan bir anlayıştır. Fârâbî'nin diğer anlayışlardan yararlanıp, bunu dikkate almamış olması, kanaatimizce, doğru görünmemektedir.

C. Başkan Anlayışı Bakımından Türk Düşüncesi ve Fârâbî

Türk düşüncesinde, Fârâbî'nin düşüncesindeki "başkan", "niteliği", "gayesi" ve başkanın ilişki içinde görüldüğü "Faal Akıl" tasavvuru için alt yapı niteliğinde olan kimi unsurlar bulmak mümkündür. Fârâbî'ye göre, toplumun niteliği nasıl olursa olsun, başında mutlaka bir başkan vardır. Toplumdaki iyilik ve yetkinliğin kaynağı ve sorumlusu, o toplumun başkanıdır. Aynı durum, toplumdaki olumsuzluk, kötülük ve eksiklik için de geçerlidir. Fakat, "olması gereken" açısından bakılınca, başta bulunması gereken başkan, erdemli (*el-fâdil*) olmalıdır. Başkan, erdemli olduğu takdirde, onun belirleyeceği görüşler ve eylemler de erdemli olur. Herkes kendinde olanı, alıcının durumuna göre vereceğinden, bunun başka türlü olması söz konusu olmaz. İşte bu sebeplerle Fârâbî, "erdemli başkandan", "erdemli şehir ve erdemli töre" düşüncesine ulaşmaktadır. Bu düşüncenin kökeninde, antik Yunan felsefesi ve İslam kültürü mevcut olduğu gibi, Türk devlet anlayışındaki "kağan", "il" ve "töre" kavramları da vardır. Bunu örneklerle göstermemiz gerekirse, sözgelisi, Bilge Kağan, daha sonraları Fârâbî'nin de yaptığı gibi, devletin ve halkın mukadderatını, kağana bağlar. Şayet kağan *bilge* olursa, yönetim kadrosu iyi ve bilge olur, halk da

48 Ögel, 67.

49 Kültigin, D 1.

50 Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler*, İstanbul 1987, 124.

51 Nirun, 69-70.

barış ve uyum içinde yaşar⁵². Şayet kağan *biligsiz* olursa yönetim kadrosu da biligsiz olur, halk uyum ve barış içinde olmaz, bazı sebeplerle de devlet elden çıkar ve halk, başka devletin kulu ve cariyesi olur⁵³. Anlaşılacağı üzere, Bilge Kağan, devletin ve halkın iyiliğini veya kötülüğünü kağana bağlamakta, sorumlu olarak onu görmektedir. Nitekim bir Türk atasözüne göre "balık, baştan kokar". Eski Türkçe'de "balık", şehir anlamında kullanıldığına göre, bu durumda, şehrin iyiliği veya kötülüğü, "baş"a, yani en üstteki yönetici kişiye ait görünmektedir. Nitekim Fârâbî de şehrin erdemli veya erdemsiz oluşunu, son tahlilde başkana bağlamaktadır. Diğer taraftan, Bilge Kağan'ın, kağanların niteliği için kullandığı sözcükleri ve ona yüklediği anlamları, Fârâbî'ninki ile karşılaştırmak, konumuz açısından faydalı olacaktır. Bilge Kağan, devleti ve halkı yükselten kağan için "bilge" sözcüğünü kullanırken, Fârâbî "fâdil" sözcüğünü kullanmakta; yine, Bilge Kağan, devleti başarısız olarak yöneten, daha çok dâhili, kısmen de harici sebeplerle onu kaybettiren, halkı kul eden kağan için "biligsiz" niteliğini kullanırken, Fârâbî kusurlu gördüğü başkanlar için son tahlilde "fâdil-olmayan" niteliğini kullanmaktadır. Devlet başkanının niteliğini belirleyen temel kategoriler, her ikisinde de aynı görünmektedir. Bilge Kağan, "bilge-biligsiz" kategorilerini kullanırken, Fârâbî, "fâdil-fâdil olmayan" kategorilerini kullanmaktadır. Kullanılan sözcükler, birbirinin bir başka dildeki karşılığı gibidir. Her iki anlayıştaki amaç, il ve törenin insanı mutlu ve tuzluk/es-Seâdetü'-Kusvâ içinde yaşamasını sağlamaya dönüktür. Nitekim Mete için bu gaye "farklı kavimleri aile gibi yapmak"⁵⁴; başka bir Hun kağanı için "silahları asıp, askerleri dinlendirip, atları besiyeye almak; nesilden nesile herkesin bolluk ve mutluluk içinde yaşamasını sağlamak; birlik içinde yeni bir barış çağı başlatmak"⁵⁵; Bilge Kağan için "yoksulu zengin, azı çok yapmak, ulusunu yüceltmek ve onları birbirine kardeş yapmak, düzen ve barışı sağlamaktır"⁵⁶.

52 Bu husus yazıtlarda şöyle ifade edilir: "Bumin kağan ve İştemi Kağan... bu iki sınır arasında pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş. (Onlar) bilge kağanlar imiş, cesur kağanlar imiş, (emirleri altındaki) kumandanları da bilge imişler, cesur imişler şüphesiz. Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz. Onun için devleti yönetip yasaları düzenlemişler". bk. Kül Tigin anıtı, D 3: Orhun yazıtlarında geçen bilge teriminin muhtevası ile ilgili olarak bk. Ahmet Kamil Cihan, "Orhon Yazıtlarındaki "Bilge" Terimi Üzerine", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 35, Ankara 2002/1, 89-101.

53 Bu hususta yazıtlarda şöyle ifade edilir: "... Ondan sonra erkek kardeşleri kağan olmuşlar şüphesiz, oğulları kağan olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Biligsiz (akılsız) kağanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü kağanlar tahta oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da biligsiz imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. Beyleri ve halkı itaatkar olmadığı için, türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş (Bu yüzden) Çin halkına, bey olmaya layık evladı kul oldu, hanım olmaya layık kız evladı cariyeye oldu". bk. Kül Tigin, D 5-6.

54 Ögel, 102.

55 Ögel, 104.

56 Kül Tigin, D-16, 22, 26, 29.

Her iki anlayışta toplum, başkanı ile birlikte düşünülmemekte, başkanın niteliğine göre toplum da şekillenmektedir. Başkan iyilik, barış ve bilgi kaynağı olduğu takdirde toplumun yetkinlik seviyesi yükselmekte; şayet başkan, bilgi kaynağı olmadığı halde, öyleymiş gibi görünür veya görülürse, toplumun yetkinlik seviyesi aşağılara inmektedir. Türk devlet anlayışına göre, yetkinliğin doruk noktası, bilgelik, alplik ve tüzlük (uyum ve barış) esasının toplumda hakim kılınmasıdır. Bu değerlere, iktisadî durumun yüksekliği de ilave edilirse yetkinlik seviyesi belirmiş olur. Bu yetkinlik, hem il açısından hem de boylar açısından geçerlidir. İşte böylesi bir toplumda kağan, bilgedir, alptir; kağan'ın kadrosu da bilge ve alptir; toplum da kağanına karşı itâatkârdır, işini gücünü ona verir; iktisadî yönden kimi vakit kullar bile kul sahibi, cariyeler bile cariyeye sahibi olur. Kağan, Gök Tanrı'ya ve toplumuna karşı ödevini tamamlamış; toplumunun bu esaslara göre devamını mümkün kılan töreyi belirlemesi sebebiyle ebedi/bengü ili kurmuş olur. Fârâbî için başkan, bedendeki kalp gibidir. O, nazarî ve amelî yetileriyle üstün olduğu gibi, toplumunu en yüksek mutluluğa ulaştıracak, onları yetkinleştirecek görüş ve eylemleri belirlemek suretiyle fâdil medîneyi/ili ve fâdil milleti/töreyi oluşturacaktır. Toplum, bu millete/töreye bağlı kaldığı takdirde, nazarî ve amelî erdemlere sahip olacak; aksi takdirde erdemlerden uzaklaşacaktır.

Her iki anlayışta, örnek/ideal başkanların maddesiz kabul edilen varlıkla ilişki içinde olduğu düşünülmektedir. Türk devlet anlayışında, kağanların, toplumsal anlamda tanrısal kaynaktan geldiği kabul edilir⁵⁷. Kendilerine unvan olarak kullandıkları ifadeler, buna işaret eder. Hun Kağanları "Tengri kutu" unvanını taşırlar ve mektuplarının başında "*Tanrı'nın tahta çıkardığı Hun milletinin büyük Tan yu veya Şan yusu*" ibaresini kullanırlardı. Bizans elçisi Jordanes, "*Atıla'nın ilâhî kudret tarafından dünyanın hükümdarı tayin edildiğine, kılıcını da bu kudretin idare ettiğine inandığını belirtir*"⁵⁸. Orhon yazıtlarında beylere ve boylara seslenen Bilge Kağan, sözüne "*(Ben) Tanrı gibi ve Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan*"⁵⁹ diyerek başlar. Çin İmparatorluğuna bağımlı oldukları dönemi, onların da Türkleri yok etme düşüncelerini hatırlatan Bilge Kağan "*yukarıdaki Türk Tanrısı ve Türk yer su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye babam İteriş Kağan'ı annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki*"⁶⁰ diyerek Tanrı'nın ve mukaddes kabul edilen diğer varlıkların kağan olma ve il tutmadaki desteğini açıkça belirtir. Tanrının bu desteği "il berigme tengri" (devlet veren Tanrı) şeklinde vurgulanır ve "*devlet veren Tanrı, Türk boylarının adı sanı yok olmasın diye, beni, o Tanrı, kağan (olarak tahta) oturttu*"⁶¹ ifadesiyle, başarılı ve

57 Bk. Ögel, *Türklerde...*, 40-41.

58 Turan, 83 -84.

59 Kül Tigin, G 1; Bilge Kağan, K 1

60 Kül Tigin, D 10-11.

61 Kül Tigin, D-25-26.

bilge kağanlığın başına geçmede tanrısal katkı hatırlatılır⁶². Bilge Kağan, başarısının sırrını sadece kendinde görmemiş, mütevâzi bir şekilde "kutum var olduğu için, ülügüm (kısmetim) var olduğu için ölecek halkı dirilttim"⁶³ diyerek tanrısal katkıya dolaylı olarak işaret ederken; Fârâbî, erdemli ilk başkanı, vahiy ile veya Faal Akıl'ın desteği/inayeti ile ilgili görmektedir. Diğer bir ifadeyle, erdemli ilk başkan, akıl ve tahayyül yetileriyle yetkinliğin zirvesinde olduğu için Faal Akıl'dan akan suretleri almaktadır. Faal Akıl, nazarî konuları, ilk başkanın aklına olduğu gibi; amelî konuları, şimdi ve gelecekle ilgili tekil durumları, ya olduğu gibi veya temsillerle aklından tahayyül yetisine aktarmaktadır. Böylelikle Faal Akıl, Tanrısal katkıyı (tümeller ile tekillerin bilgisini) bazen dolaysız/olduğu gibi, bazen da dolaylı/temsili olarak ilk başkana aktarmaktadır.

D. Töre Anlayışı Bakımından Türk Düşüncesi ve Fârâbî

Türk düşüncesindeki "töre" anlayışının, Fârâbî'nin eserlerinde kullandığı "el-mille" kavramı, niteliği ve başkanla ilişkisi için uygun bir zemin ve alt yapı oluşturduğunu söylemek mümkündür. Sözlü geleneğin yoğun olduğu dönemlerde töre; edebî, dinî, ahlakî, hukukî, iktisadî, fennî, mantıkî ve dille ilgili konuları içermekte; yazılı gelenekte ise adet, kaide, örf, görenek, kanun, usul anlamlarına gelmektedir⁶⁴. Bu durumda törenin, insanın insanla, insanın kutsalla ve insanın diğer varlıklarla olan ilişkini düzenleyen görüşler ve davranışlar manzumesi olduğu söylenebilir. Bir başka yönden, töre, Türk topluluklarını bir arada tutan bir harç konumundadır. Törenin etrafında toplanıldığı vakit tek-vücut olunur, ilin muhafazası da onunla sağlanır. Bu yüzden il ile töre birlikte düşünülür. Sözgelisi, Orhon yazıtlarındaki "Bumin Kağan ile İştemi Kağan tahta oturarak Türk boylarının ilini ve töresini düzenleyivermiş"⁶⁵; "(Bumin ile İştemi) bilge kağan imiş şüphesiz, alp imiş şüphesiz... Onun için ili/devleti öylece yönetmişler şüphesiz, ili yönetip töre düzenlemişler"⁶⁶, "Türk halkı, senin ilini ve töreni kim yıkıp bozabilirdi?"⁶⁷ ifadeleri ile; Kaşgarlı'nın kaydettiği "İl kalır törü kalmas",⁶⁸ "İle törü yetülsin" (ile töre yayılsın) atasözleri, iki

62 Amcası Kapağan Kağan, oğlunu vâliht bıraktığı halde, Kül Tigin'in darbe yaparak töre gereği, kağanlığın idaresini ağabeyine bırakmasını, Bilge Kağan, Tanrı'nın bir işi gibi görmektedir. Bk. Gumilov, 399 vd.

63 Kül Tigin, D 29.

64 Hikmet Tanyu, "Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1978, XXIII, 97, 109.

65 Kül Tigin, D 1.

66 Kültigin, D 3.

67 Kültigin, D 22

68 Kanaatimizce "il bırakılır fakat töre bırakılmaz" anlamındaki bu söz, Türklerdeki toplumsal yapılanma biçimiyle ilişkilidir. Zira "il", boylar barış içinde olduğu ve törenin hakim olduğu durumlarda vardır. Boyların barış halinin bozulması veya törenin bırakılması gibi durumlarda, boylar, mevcut başkandan, dolayısıyla ilden ayrılıp, başka başkanın veya ilin altında birleşirler. Fakat bütün bu olup-biten şeylerde "töre"nin bırakılması uygun görülmemektedir. İşte atasözü bu durumu göstermektedir.

kavramın birlikte düşünüldüğünü ve birbirinden ayrılmadığını göstermektedir. Kaydedilmesi gereken bir başka nokta, törenin belirlenmesi ile ilgilidir. Toplum için hayati öneme sahip olan töreyi kim belirleyecektir? Türk düşüncesinde "önemli olan nokta Türk töresinin, bilgiler tarafından kurulmuş olması ve Türk kavimlerinin de buna inanmış olmalarıdır"⁶⁹. Bir başka deyişle "büyük bir devlet kuran Türk büyükleri, kendi tecrübe ve inançlarına göre bir de 'töre' kurarlardı"⁷⁰. Nitekim I. Göktürk devletinin kurucuları olan Bumin ile İstemi böyle bir töre düzenlemiş, II. Göktürk Devletinin kurucusu olan İteriş, dağılmış olan halkı ve devleti, ataları Bumin ile İstemi'nin töresine göre yeniden toparlamıştı. Adı geçen bu devlet adamları, Orhon yazıtlarında "bilge" olarak anılmaktadır. Bilge kağanlar, Türk illerinde ve boylarında bulunması ve yaşanması gereken hayat tarzını kurallaştırarak halkın izlemesi gereken töreyi belirgin hale getirmişlerdir⁷¹. Anlaşılan o ki, töreyi düzenlemek ve onu izlenmesi gereken yol haline getirmek, bilge kağanların işi; sonraki kağanlara düşen iş ise, töreyi korumak ve yaşanmış tecrübelerden yararlanmaktır⁷². Orhon yazıtlarına göre, bilge kağanlar, yönetim kadrosunu iyi, bilge ve alp kişilerden seçer ve sonuçta boylar, tuzluk/barış ve uyum içinde yaşar. Kağan, bilgisiz olduğu zaman kadrosu da kötü olur ve boyların barış ve uyum hali bozulur. Şu halde, düzenden/kozmosdan düzensizliğe/kaosa geçiş, bilgisiz kağanların yönetimi ile olmaktadır. Bilgisiz kağanları başarısız kılan etken, Türk töresinin bırakılmasıdır. Bilge Kağan'a göre, I. Göktürk Devletini yıkan gerekçeler, dış tahrikler, hanedan ailesinin birbirine düşmesi, beylerle boyların karşılıklı olarak kışkırtılmasıdır. Bunun sonucu Türk boyları kurduğu/illediği devletini/ilini ve kağanladığı kağanını kaybedivermiştir⁷³. Esasında bu, izlenmesi gereken törenin/yolun bırakılması demektir. Diğer taraftan, II. Göktürk Devletini kuran İteriş'in başarısı "Türk töresini içginmiş/bırakmış boyları, atalarımın ve dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış ve eğitmiş"⁷⁴ olmasından ileri gelmektedir. Bu arada, Kaşgarlı'nın kaydettiği "İl kalır törü kalmaz" atasözü daha da anlaşılır hale gelmektedir. İl/devlet bırakılsa bile töre bırakılmamalıdır⁷⁵. Her an yerlerinden oynatılma ihtimali bulunan boyların, ilden ayrılmaları uygun görülse bile, töreden ayrılmaları asla uygun görülmemektedir. Özetle töre, ille birlikte ve tamamlayıcı bir öge olarak düşünülmektedir. Sanki, il beden, töre de

69 Ögel, *Türklerde...*, 81.

70 Ögel, *Türk Kültürünün...*, 113; Ayrıca bk. Tanyu, 107; Uğur, 88.

71 Hassan, 143.

72 Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, MEB yayınları, İstanbul 1997, 245; krş. Divitçioğlu, 117; Tanyu, 107.

73 Kültigin, D-6.

74 "... yediyüz kişi olup, devletsiz kalmış, kağansız kalmış halkı, cariyeye olmuş, kul olmuş halkı, türk türüsü bırakmış halkı, atalarımın ve dedelerimin törüsünce yeniden yaratmış ve eğitmiş" Kül Tigin, Doğu yüzü 13.

75 Kanaatimizce bu atasözü, boylardaki hareket kabiliyetine de ışık tutmaktadır. Boylar, bir araya gelerek il tuttıkları gibi, içlerinden biri ili bırakıp başka bir ilin içine girebilmekte idi. Bu yüzden "il kalır"; yoksa, insanın toplumsal başarılarının en yükseği olan devletin bırakılması söz konusu değildir.

ruh gibidir. İli/bedeni ayakta tutan ve sürdüren töreden/ruhtan başkası değildir. İzlenmesi gereken bir yol olarak töreyi belirleyen ise, bilge kağanlardan başkası değildir.

Türk töresi ile Fârâbî'nin el-mille anlayışı birkaç açıdan karşılaştırıldığında aşağıdaki sonuçlara ulaşmak mümkün görünmektedir.

- 1- Töreyi koyan açısından bakılınca, her iki anlayışta da töreyi belirleyen kişi, başkandır. Türk düşüncesine göre töreyi koyan başkan, "bilge kağan" adını alırken, Fârâbî'de fadil mille'yi koyan "fadil ilk başkan" adını alır.
- 2- Nitelik ve değer açısından bakılınca, Türk töresi bilge kağanlarca belirlenmesi nedeniyle "bilgelik töresi" olarak görülebilir. Fârâbî'ye göre, mille'yi belirleyen başkan "fadil" ise belirlenen mille de "fadil mille" olacaktır. İlk başkan fadil değilse, belirlenen mille, bilgisiz/câhil, yoldan çıkmış/dâll, bozuk/fâsik veya karakteri değişmiş/mübeddele niteliğini alacaktır.
- 3- Amaç açısından bakılınca, "farklı kavimleri aile gibi yapmak"; "silahları asıp, askerleri dinlendirip, atları besiyeye almak; nesilden nesile herkesin bolluk ve mutluluk içinde yaşamasını sağlamak; birlik içinde yeni bir barış çağı başlatmak"; "yoksulu zengin, azı çok yapmak ulusunu yüceltmek ve onları birbirine kardeş yapmak, düzen ve barışı sağlamak" Türk töresinin amaçları arasında yer alırken Fârâbî'de amaç, başkan ve onun yönetiminde bulunan insanların, "gerçek mutluluk olan en yüksek mutluluğa ulaşmalarıdır"⁷⁶

İçerik açısından bakılınca, Türk töresi nazari konular içermekle birlikte, daha çok ahlak, hukuk, iktisat, siyaset vb ameli konulardaki sınırlar (tanımlar) ile ilgili hükümleri içerirken; Fârâbî'nin mille'si, hem nazari konulara dair görüşleri hem de ameli sahaya dair belirlenimleri içine alır.

Kullanılan sözcükler açısından bakılınca, her iki anlayıştaki sözcükleri birebir eşleştirmek mümkün görünmektedir. Bunu aşağıdaki tabloda görmek mümkündür.

<u>Türk Töresi</u>	<u>Fârâbî</u>
İl	el-Medine
Boy/ Uz	el-Aşire(t)
Bodun	el-Ümme(t)
törü	el-Mille(t)
Bilge Kağan	er-Reis el-Fâdil
Bilgisiz Kağan	er-Reis el-Câhil

76 Fârâbî, *Mille*, 43.

Sonuç

Türk devlet anlayışı ile Fârâbî'nin siyaset felsefesi arasında görülen benzerlikleri, örneklerle göstermeye çalıştık. Bunları bir rastlantı olarak görmek yerine, Fârâbî'nin içinde bulunduğu tarihi şartları ve düşünce yakınlıklarını dikkate alarak bir sonuca varmak bize doğru görünmektedir. Kanaatimizce bu, sadece bir benzerlik değil, Fârâbî'nin kültürel olarak miras aldığı düşüncenin incelmış bir yapıda ortaya çıkması olarak görülebilir. Nitekim tarihi kaynaklar ve yapılan araştırmalar, Fârâbî'nin, Türk devlet anlayışına sahip bir ata ocağından ve yurdundan geldiğini, bu ocağın ve yurdun Fârâbî'nin düşünce dünyasını belli ölçüde şekillendirmiş olabileceğini göstermektedir. Esasen Fârâbî, toplumundan aldığı kültürü, başka toplumun kültür ve verileriyle de zenginleştirerek analiz ve sentezde bulunmuş, oluşturmuş olduğu birikimi yaşadığı topluma iade etmiş görünmektedir. Onun düşünce dünyasının şekillenmesinde, Türk kültürü, İslam kültürü ve eski Yunan felsefesinin değişen oranda etkisi olmuştur. Bu tespitlerin ışığında, onun düşünce dünyasının şekillenmesinin temelini, özellikle eski Yunan felsefesinde aramak ve İslam kültürünü onun üzerine ilave edilmiş küçük bir unsur gibi değerlendirmek doğru olmaz. Kanaatimizce o, Türk toplumunun görüş ve tecrübelerini, diğer toplumların görüş ve tecrübeleriyle karşılaştırıp, tahliller ve terkipler yaparak siyaset alanında da tümel bir düşünce dünyasına ulaşmıştır.